

Emigration of children from war-affected ukraine in the context of the process of adaptation and assimilation in polish educational institutions

Olena Trembovetska

MA in Clinical Psychology SWPS University in Warsaw, Poland.

Email: otrembovetska@st.swps.edu.pl

Keywords

Education, Emigration, Integration, Trauma, War.

Article History

Received on 25th May 2023

Accepted on 20th June 2023

Published on 12th July 2023

Cite this article

Trembovetska, O. (2023). Emigration of children from war-affected ukraine in the context of the process of adaptation and assimilation in polish educational institutions. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 11(4), 13-21. <https://doi.org/10.18510/hssr.2023.1143>

Copyright @ Author

Publishing License

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Abstract

Purpose of the study: The subject of consideration is the process of adaptation and assimilation of children from Ukraine after the traumatic experience of the Russian invasion and forced emigration, which meant the need to adapt to life in the new reality. The main focus of the article is on the measures taken by Polish educational institutions, and above all on the support provided to Ukrainian children in terms of alleviating the stress associated with the transition into the mode of learning in a new place and a foreign language. This requires the implementation of a program of therapeutic activities tailored to the needs of children in war crises.

Methodology: The article was prepared based on the method of critical review of the literature on war trauma and the literature treating the emigration of children from Ukraine affected by war in the context of the adaptation and assimilation process that takes place in Polish educational institutions, as well as the analysis of therapeutic cases appearing in the professional work of the author of this publication.

Main findings: The study shows that the process of adaptation of emigrants to life in the new realities is based primarily on assimilation and integration while excluding their separation and marginalization. Polish schools that receive students from Ukraine should provide them with appropriate conditions, which means implementing new organizational solutions and taking the necessary care and educational measures to enable children to actively participate in classes.

Application of the study: The presented article deals with the emigration of children from Ukraine taking into account the process of adaptation and assimilation in Polish educational institutions. It implies important considerations in the field of sociology and psychology. After all, thanks to the use of appropriate sociological tools, we can approximate and then analyze the problem of migration, which is an opportunity to improve the demographic structure (by inhibiting depopulation in Poland), while psychological tools allow us to trace the problem of emigration in terms of adaptation of children from Ukraine in new conditions in terms of the support provided to them (psychological and pedagogical assistance).

Originality/Novelty of the study: The issue of emigration of children from Ukraine taking into account the process of adaptation and assimilation in Polish educational institutions has not yet been developed jointly in sociological and psychological aspects. This article, however, pays attention to both dimensions, since the situation can improve the demographic structure of Poland, which, however, requires providing children from Ukraine with adequate psychological and pedagogical assistance that will facilitate their adaptation and assimilation process in our country.

Emigracja dzieci z Ukrainy objętej wojną w kontekście procesu adaptacji i asymilacji w polskich placówkach oświatowych

Olena Tremnovetska

Mgr psychologii klinicznej Uniwersytet SWPS w Warszawie, Polska.

Email: otrembovetska@st.swps.edu.pl

Słowa kluczowe

edukacja, emigracja, integracja, trauma, wojna

Historia artykułu

Otrzymano 25 maja 2023

Przyjęto 20 czerwca 2023

Opublikowano 12 lipca 2023

Cite this article

Trembovetska, O. (2023). Emigration of children from war-affected Ukraine in the context of the process of adaptation and assimilation in Polish educational institutions. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 11(4), 13-21. <https://doi.org/10.18510/hssr.2022.1143>

Copyright @Author

Publishing License

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Streszczenie

Cel badawczy: Przedmiotem rozważań jest proces adaptacji i asymilacji dzieci z Ukrainy po traumatycznych doświadczeniach związanych z rosyjską inwazją oraz przymusowej emigracji, która oznaczała konieczność dostosowania się do życia w nowych realiach. Głównym celem artykułu są działania podejmowane przez polskie placówki oświatowe, zaś przede wszystkim wsparcie udzielane dzieciom z Ukrainy w zakresie łagodzenia stresu związanego z przejściem w tryb nauki w nowym miejscu i obcym języku. Wymaga to wdrożenia programu zajęć terapeutycznych dostosowanych do potrzeb dzieci znajdujących się w kryzysie wojennym.

Metodologia: Artykuł przygotowano w oparciu o metodę krytycznego przeglądu literatury dotyczącej traumy wojennej oraz literatury traktującej o emigracji dzieci z Ukrainy objętej wojną w kontekście procesu adaptacji i asymilacji, który dokonuje się w polskich placówkach oświatowych oraz analizę przypadków terapeutycznych pojawiających się w pracach zawodowej autorki niniejszej publikacji.

Główne wnioski: Z rozważań wynika, że proces adaptacji emigrantów do życia w nowych realiach opiera się przede wszystkim na asymilacji oraz integracji, wykluczając jednocześnie ich separację i marginalizację. Polskie szkoły, które przyjmują uczniów z Ukrainy, powinny zapewnić im odpowiednie warunki, co oznacza wdrożenie nowych rozwiązań organizacyjnych i podjęcie niezbędnych działań opiekuńczo – wychowawczych umożliwiających dzieciom aktywny udział w zajęciach.

Zastosowanie badania: Prezentowany artykuł dotyczy emigracji dzieci z Ukrainy biorąc pod uwagę proces adaptacji i asymilacji w polskich placówkach oświatowych. Implikuje to istotne przemyślenia w dziedzinie socjologii i psychologii. Dzięki wykorzystaniu odpowiednich narzędzi socjologicznych możemy bowiem przybliżyć, a następnie dokonać analizy problemu migracji, która stanowi szansę na poprawę struktury demograficznej (poprzez zahamowanie depopulacji w Polsce), natomiast narzędzia psychologiczne pozwalają prześledzić problem emigracji pod kątem adaptacji dzieci z Ukrainy w nowych warunkach pod kątem udzielanego im wsparcia (pomocy psychologiczno-pedagogicznej).

Oryginalność badań: Zagadnienie emigracji dzieci z Ukrainy biorąc pod uwagę proces adaptacji i asymilacji w polskich placówkach oświatowych nie zostało do tej pory opracowane w łącznym aspekcie socjologicznym i psychologicznym. W niniejszym artykule zwrócono natomiast uwagę na oba te wymiary, ponieważ zaistniała sytuacja może wpłynąć na poprawę struktury demograficznej Polski, co wymaga jednak zapewnienia dzieciom z Ukrainy odpowiedniej pomocy psychologiczno-pedagogicznej, która ułatwi im proces adaptacji i asymilacji w naszym kraju.

Wprowadzenie

W artykule zaprezentowano proces adaptacji i asymilacji dzieci z Ukrainy po traumatycznych doświadczeniach związanych z rosyjską inwazją oraz przymusowej emigracji, która oznacza konieczność dostosowania się do życia w nowych realiach. Przedmiot rozważań stanowi niezbędne wsparcie, jakie mogą zaoferować polskie placówki oświatowe dzieciom z Ukrainy celem złagodzenia stresu związanego z przejściem w tryb nauki w nowym miejscu i obcym języku. Istotnym obszarem rozważań była również potrzeba dostosowania zajęć terapeutycznych do potrzeb dzieci znajdujących się w kryzysie wojennym. Migracja stanowi jednocześnie szansę na poprawę struktury demograficznej i zahamowanie depopulacji, co jest szczególnie ważne w przypadku Polski.

Geneza konfliktu

Zanim przejdę do omówienia kwestii związanych z procesem adaptacji i asymilacji dzieci z Ukrainy w warunkach polskiej szkoły, nawiążę do genezy konfliktu między Ukrainą, a Federacją Rosyjską, który legł u podstaw masowej migracji ludności ukraińskiej do Polski w 2022 roku. Konflikt, o jakim mowa, miał swój początek w roku 2014, kiedy dokonana została aneksja Krymu, który podobnie jak region Morza Czarnego od wielu lat ma strategiczne znaczenie dla Rosji. Wraz z rozpadem ZSRR, które nastąpiło 26 grudnia 1991, Ukraina ogłosiła swoją niepodległość (sierpień 1991) uznając Krym za część przynależnego jej terytorium. Wkrótce potem powstał jednak spór między Kijowem, a rosyjskimi władzami na

Krymie dotyczący przynależności politycznej tego regionu ze względu na zamieszkanie tam osób rosyjskojęzycznych w tym obywateli rosyjskich. Na gruncie tego sporu, dnia 05 maja 1992 roku proklamowano powołanie Republiki Krymu należącej do Ukrainy, natomiast w marcu 1995 roku powołano Autonomiczną Republikę Krymu, która rok później otrzymała obecny status polityczno-prawny na podstawie nowej ustawy zasadniczej. Fakt ten oznaczał jednak dla Rosji utratę bardzo ważnych ze strategicznego punktu widzenia portów w Bałakławie, Teodezji, Kerczu oraz utratę kontroli nad Sewastopolem będącym bazą Floty Czarnomorskiej.¹

Ogłaszając swą niepodległość Ukraina stanęła przed koniecznością stworzenia w pełni samodzielnego państwa, tym niemniej nieprzychylnie nastawienie Federacji Rosyjskiej rozpoczęło pogłębiający się z roku na rok kryzys gospodarczy. Te same problemy dotyczyły także Krymu biorąc pod uwagę rosyjską Flotę Czarnomorską stacjonującą na Krymie i promoskiewskie nastawienie społeczności rosyjskiej. Pogłębiający się z roku na rok „kryzys ukraiński” stanowił dla Rosji okazję do przejścia kontroli nad półwyspem, która w nocy z 27 na 28 lutego 2014 dokonała jego aneksji wbrew obowiązującemu prawu międzynarodowemu. Konflikt ten przerodził się następnie (24 lutego 2022 roku) w pełnowymiarową inwazję na Ukrainę nazywaną w Rosji oficjalnie „wojskową operacją specjalną”. Rosyjskie wojska lądowe zaatakowały na wszystkich kierunkach po uprzednim ostrzale raketowym ukraińskich baz lotniczych oraz infrastruktury cywilnej i wojskowej.

Plan działań Moskwy zakładał zdobycie zdecydowanej przewagi militarnej w ciągu pierwszych kilkunastu godzin od napaści, następnie sparaliżowanie łączności w Ukrainie, okrażenie Kijowa, zmuszenie legalnych ukraińskich władz do ucieczki oraz zaprowadzenie nowych, marionetkowych rządów z nadania Kremla. Tym niemniej na wszystkich kierunkach siły rosyjskie spotkały się z zaciętym oporem i nie zdołały przełamać ukraińskiej obrony. Od dwunastu miesięcy temat Ukrainy zajmuje ważne miejsce w ikonosferze i wiadomościach, natomiast obrazy rannych żołnierzy, zniszczonych miast, cywilów poległych pod gruzami stanowią naszą medialną codzienność. Od dwunastu miesięcy za naszą wschodnią granicą Rosjanie dopuszczają się zbrodni wojennych ostrzeliwując wrażliwą infrastrukturę, obiekty cywilne i dzielnice mieszkalne. Nieobliczalna polityka Rosji stanowi bardzo poważne zagrożenie dla całego globu, natomiast wielokrotnie pojawiające się groźby użycia przez nią broni jądrowej powodują, że stoi „na krawędzi zagłady”.²

Przymusowa migracja

Spośród wielu ważnych czynników związanych z wybuchem wojny, niezwykle istotny okazuje się problem migracji. Wojna w Ukrainie doprowadziła bowiem do największego kryzysu uchodźczego od czasów II wojny światowej, ponieważ 15 milionów osób z Ukrainy (co stanowi 34% populacji tego kraju) zostało zmuszonych do opuszczenia swoich domów. W ocenie agencji ONZ ds. uchodźców (United Nations High Commission for Refugees UNHCR), w Europie przebywa obecnie ponad 6,6 mln emigrantów wojennych, z czego 3,1 miliona stanowią dzieci. UE przyznała Ukraińcom prawo pobytu i zatrudnienia przez okres do trzech lat na obszarze 27 państw członkowskich.³

W czasie samej ucieczki pojawiał się strach, czy pociąg, autobus lub samochód nie zostanie ostrzelany przez wojsko rosyjskie. Wiele było przypadków, gdy ludzie ginęli lub zostawali ciężko ranni w trakcie próby wydostania się z oblężonego miasta. Agresor ostrzeliwał nawet pojazdy przewożące ludność cywilną ewakuowaną w korytarzach humanitarnych. Istotnym problemem osób zmuszonych do emigracji była również rozłąka i ustawiczny lęk o bezpieczeństwo najbliższych, którzy pozostali na Ukrainie. Około ¼ osób miało z tego powodu znacznie podwyższony poziom stresu życiowego.⁴

Spośród wszystkich państw świata Polska jest krajem, który gości największą liczbę osób z Ukrainy. Wiele wieków wspólnej historii sprawia, że Polska i Ukraina to państwa bliskie sobie nie tylko terytorialnie, ale i kulturowo. W połączeniu z liczną diasporą ukraińską w Polsce przekłada się to na fakt, że nasz kraj stał się dla uciekających przed wojną w Ukrainie dość oczywistym wyborem. Od 24 lutego 2022 roku granicę polsko-ukraińską przekroczyło ponad 3,8 miliona osób, natomiast obecnie przebywa w Polsce od 1,2 do 1,5 miliona osób z Ukrainy. Liczba ta opiera się na szacunkach, ponieważ brakuje jednej wspólnej bazy danych, która gromadziłaby rzetelne informacje na ten temat.

Biorąc pod uwagę dzisiejsze realia można założyć, iż osoby z Ukrainy czują się w Polsce zdecydowanie dobrze, czemu sprzyja w znacznej mierze bliskość kulturowa, językowa i geograficzna. Doświadczenia wielu innych krajów potwierdzają, że emigracja spowodowana wojną, może przekształcić się w długoterminowe osiedlenie lub wiązać ze stałą zmianą kraju zamieszkania. W związku z wojną i pogarszającą się z tygodnia na tydzień jakością życia w Ukrainie już teraz powinniśmy przygotowywać się na przyjęcie kolejnych fal emigrantów wojennych, natomiast biorąc pod uwagę dalsze plany obywateli Ukrainy należy przyjąć, iż pierwszych pięć lat emigracji zadecyduje, czy emigrant pozostanie w Polsce na dłużej (powyżej 21 lat), czy zechce jednak wrócić do swojej ojczyzny.

Migracja szansą na poprawę struktury demograficznej Polski

Wojna w Ukrainie doprowadziła do migracji, jakiej Polska nie doświadczyła jeszcze nigdy w przeszłości. Napływowi osób z Ukrainy na masową skalę towarzyszyła jednocześnie niezwykle spontaniczna, powszechna akcja pomocowa, w którą

¹M. G. Sobczak, *Krym jako przedmiot sporu ukraińsko – rosyjskiego*, Wydawnictwo Naukowe Silva Rerum, Poznań 2016.

²J. Fiszer, M. Fiszer, *Wojna w Ukrainie*, Wydawnictwo Polityka, Warszawa 2022.

³<https://www.unhcr.org/pl/>, 12.02.2023

⁴P. Długosz, L. Kryvachuk, D. Izdebska-Długosz, *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022.

dobrowolnie zaangażowało się wiele milionów Polaków powodowanych współczuciem i solidarnością. W perspektywie przedłużającego się konfliktu powinniśmy być przygotowani na kolejne fale emigrantów wojennych, co wymaga jednocześnie uruchomienia określonych zasobów, które obejmują mieszkalnictwo, budownictwo, rynek pracy i edukację. Odpowiednie zarządzanie tymi obszarami powinno z jednej strony zapewnić emigrantom bezpieczeństwo i możliwość pełnego włączenia się w życie społeczne i gospodarcze w Polsce, zaś z drugiej strony stanowi szansę na poprawę struktury demograficznej i zahamowanie depopulacji, co jest szczególnie ważne w przypadku Polski, która od wielu lat boryka się z problemem starzenia się ludności.⁵

Wojna spowodowała wzrost liczby ludności Polski o 3,2 miliona obywateli. Wśród emigrantów przeważają ludzie młodzi, znajdujący się w wieku produkcyjnym lub przedprodukcyjnym, dlatego migracja może poprawić strukturę wiekową oraz wypełnić pogłębiające się niedobory na rynku pracy. W dniu dzisiejszym po raz pierwszy w historii zamieszkuje w Polsce ponad 41 milionów obywateli, z czego aż 7% stanowią emigranci z Ukrainy, którzy na przestrzeni ostatnich miesięcy stali się jednocześnie największą w naszej historii mniejszością narodową.⁶

Według oficjalnych danych w Polsce przebywa obecnie około 519 tysięcy dzieci z Ukrainy. W grupie tej jest 50 tysięcy dzieci w wieku do dwóch lat, ponad 100 tysięcy z nich to dzieci w wieku przedszkolnym, natomiast 360 tysięcy w wieku szkolnym.⁷ Część dzieci uczęszcza do polskich szkół. Z raportu Centrum Edukacji Obywatelskiej (CEO), w którym powołano się na dane GUS i MEiN wynika, iż prawie około 50% z nich rozpoczęło naukę w polskich szkołach, co oznacza, że pod koniec ubiegłego roku szkolnego młodzież z doświadczeniem migracyjnym stanowiła 4% wszystkich uczniów w Polsce.⁸

Pojęcie traumy wojennej i zespół stresu pourazowego (PTSD)

Napaść Rosji na kraj leżący za Polską wschodnią granicą pozbawiła kilka milionów dzieci i młodzieży domów, narażając je na niewyobrażalny stres, cierpienie, często nawet zagrożenie utraty życia. Dzieci z Ukrainy odnalazły bezpieczne schronienie w Polsce, gdzie dochodzą do siebie po traumatycznych przeżyciach. Część z nich w swoim tempie zaadoptuje się do nowych warunków, tym niemniej duża grupa rozwija zespół stresu pourazowego (PTSD). Pojęcie traumy, które coraz częściej pojawia się w naszym języku zostało wprowadzone w 1895 roku przez Zygmunta Freuda i Josefa Breuera. Oni to bowiem jako pierwsi użyli tego określenia w odniesieniu do ludzkiej psychiki.⁹ Trauma była bardzo różnie definiowana, natomiast istotna zmiana w tym zakresie nastąpiła dopiero w 1980 roku, kiedy Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne przygotowując trzecie wydanie podręcznika zawierającego klasyfikację zaburzeń psychicznych wprowadziło nową jednostkę chorobową o nazwie Post Traumatic Stress Disorder (PTSD). W języku polskim występuje ona jako zespół stresu pourazowego i obejmuje trzy rodzaje objawów: odtwarzanie traumy, unikanie i nadmierne pobudzenie. Nieodzownym warunkiem ich występowania jest wcześniejsze doświadczenie, które znacznie wykracza poza normalne ludzkie przeżycia i bezpośrednio wiąże z zagrożeniem utraty życia na skutek działań wojennych, klęski żywiołowej, aktu terroryzmu, pożaru oraz przemocą seksualną.¹⁰

Jedną z poważnych, negatywnych konsekwencji związanych w sposób bezpośredni z przeżyciem traumatycznego zdarzenia stanowi zespół stresu pourazowego. Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych (ICD-10, 2002) zdefiniowała zdarzenie traumatyczne jako ekspozycję na szczególnie zagrażający lub katastroficzny stresor, który może mieć charakter zarówno krótko, jak również długotrwały. Według klasyfikacji zaburzeń psychicznych stworzonej przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne (DSM-5, 2013) z wydarzeniem traumatycznym mamy do czynienia wówczas, gdy dana osoba była narażona na utratę życia, poważny uraz lub przemoc seksualną w sposób bezpośredni lub była naocznym świadkiem podobnego zdarzenia. Zdarzenie mając charakter traumatyczny różni się od innych tym, iż jest gwałtowne, nagłe, nieprzewidziane i stanowi zagrożenie dla życia i zdrowia wywołując jednocześnie niezwykle silne emocje w osobie, która go doświadcza, takie jak strach, cierpienie, poczucie bezradności, przerażenie.¹¹

Wprowadzenie PTSD miało bezpośredni związek z zakończoną wojną w Wietnamie, ponieważ właśnie wówczas zaczęło pojawiać się coraz więcej doniesień, iż weteranów, którzy powracają do kraju dotyka wiele problemów natury psychicznej, które stanowią przyczynę bezrobocia, uzależnienia od narkotyków i alkoholu, konfliktów rodzinnych w postaci licznych rozwodów oraz zatargów z prawem. Problemy psychiczne obejmowały ponadto koszmary senne, flashbacki (odtwarzanie na jawie traumatycznych wydarzeń z przeszłości w połączeniu z objawami somatycznymi), ekstremalną czujność, która wiązała się jakby z ustawicznym oczekiwaniem na niebezpieczeństwo, trudności z koncentracją, nagłe wybuchy gniewu i

⁵ Monitor Deloitte, *Uchodźcy z Ukrainy w Polsce Wyzwania i potencjał integracji*, Październik 2022, s. 20-30.

⁶ <https://instytutsprawyobywatelskich.pl/zmiany-demograficzne-jak-wojna-w-ukrainie-wplywa-na-demografie-polski/>, 9.02.2023

⁷ T. Żółciak, G. Osiecki, *7 procent dzieci i młodzieży w Polsce pochodzi z Ukrainy. Demograficzny portret uchodźców*, Dziennik Gazeta Prawna 2022.

⁸ P. Długosz, L. Kryvachuk, D. Izdebska-Długosz, *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022.

⁹ Z. Freud, J. Breuer, *Studia nad histerią*, Wydawnictwo KR, Warszawa 2008.

¹⁰ M. Lis – Turlejska, *Traumatyczne zdarzenia i ich skutki psychiczne*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2005.

¹¹ N. Ogińska-Bulik, *Objawy stresu pourazowego a potraumatyczny wzrost u młodzieży — ofiar wypadków drogowych*, „Psychiatria”, 11(1), 2014.

agresji. W tym samym czasie (1974 rok) pojawiły się również publikacje na temat kobiet, które doświadczyły gwałtu i na tej podstawie wyodrębniono tak zwany Rape Trauma Syndrome, czyli zespół traumy gwałtu objawiający się koszmarami sennymi, unikaniem traumatycznego tematu, nieufnością i nadmierną czujnością.¹²

Zespół stresu pourazowego kojarzony jest w pierwszej kolejności z żołnierzami wracającymi do swoich domów po zakończeniu misji wojennej, lecz może także wystąpić u osób, które przeżyły sytuacje stresowe przekraczające psychiczne możliwości samodzielnego poradzenia sobie z nimi. Powracające nieustannie obrazy i dramatyczne wspomnienia mają wpływ na wysoki poziom hormonu stresu (kortyzolu), co powoduje permanentne napięcie związane z ciągłą gotowością powtórzenia się sytuacji dramatycznej. W przypadku zespołu stresu pourazowego istotne znaczenie odgrywa hipokamp, czyli ten obszar mózgu, który odpowiada za naszą pamięć. Silne przeżycie, z którym psychika nie jest w stanie sobie poradzić wpływa na wysoki poziom adrenaliny i kortyzolu, co powoduje uparte nawroty dramatycznych scen i obrazów tworząc „błędne koło koszmaru”.¹³

Zespół stresu pourazowego – wsparcie specjalistyczne

Jak wynika z danych ONZ, od chwili rozpoczęcia wojny w Ukrainie każdego dnia przychodzi na świat średnio 903 dzieci,¹⁴ natomiast w ciągu pierwszych sześciu miesięcy wojny 942 dzieci zginęło bądź zostało rannych. Co szóste nie miało jeszcze 5 lat. Dzieci nie są odizolowane od zdarzeń dziejących się wokół nich, dlatego doświadczając ogromnego lęku i zagrożenia czują się w dodatku całkowicie bezradne. O ile dorośli zdołali wypracować sobie strategie radzenia sobie z lękiem i kryzysowymi wydarzeniami, o tyle dzieci potrzebują tym bardziej naszego wsparcia, aby nauczyć się sztuki radzenia sobie z traumą. Nie wiemy co dzieje się w umyśle takiego dziecka, lecz z całą pewnością ogrom traumatycznych doświadczeń będzie rzutować na całe jego dalsze życie. Dziecku towarzyszy rozczarowanie, złość i smutek, które mogą przerodzić się w stan depresji, a nawet depresyjne zaburzenia. Istnieje cała gama niezwykle trudnych emocji, których doświadcza dziecko w związku z traumą wojenną, które wiążą się zarówno z koniecznością opuszczenia domu rodzinnego i wejściem w nowe środowisko, jak również w najgorszym razie świadomością utraty najbliższych, co oznacza dla niego kolejne bardzo poważne obciążenie psychiczne.¹⁵

Zespół stresu pourazowego zaliczany jest do zaburzeń nerwicowych, które prowadzą do upośledzenia funkcjonowania w życiu codziennym i wymagają natychmiastowej pomocy oraz specjalistycznego wsparcia. Dzieciom objętym PTSD należy zapewnić udział w terapii psychologicznej, ukierunkowanej na pracę z traumą, dzięki czemu będą miały możliwość poradzenia sobie z jej negatywnymi skutkami. Udział w terapii zapewnia odreagowanie przeżywanych emocji, zaś w konsekwencji powrót do funkcjonowania sprzed sytuacji kryzysowej. Skuteczność radzenia sobie z kryzysem zależy od uzyskanego wsparcia, a także predyspozycji i zasobów indywidualnych dziecka. TF-CBT (Trauma-Focused Cognitive Behavioral Therapy) jest nurtem terapii poznawczo behawioralnej skierowanej do osób po przeżytej traumie, które doświadczyły zespołu stresu pourazowego (PTSD). Terapia TF-CBT prowadzona jest oddzielnie dla dziecka i jego rodzica. Końcowym elementem jest wspólna sesja dla dziecka i rodzica, podczas której dzieli się ono swoją opowieścią na temat przeżytej traumy. Najważniejsze moduły terapii obejmują psychoedukację, relaksację, okazywanie i regulację emocji, narrację na temat traumy, ekspozycję na bodźce nawiązujące bezpośrednio do traumatycznego zdarzenia, zwiększanie bezpieczeństwa w szerszej perspektywie czasu oraz wspomaganie dalszego rozwoju dziecka. Psychoedukacja jako ważny moduł TF-CBT ma na celu normalizację reakcji na traumatyczne wydarzenie. Efektywna terapia TF-CBT zależy przede wszystkim od nawiązania prawidłowej relacji pomiędzy terapeutą, dzieckiem i jego rodzicem.¹⁶

Relacja oparta na wzajemnym poszanowaniu, akceptacji, empatii i zaufaniu pozwala przywrócić nadzieję, optymizm i poczucie własnej wartości, co okazuje się szczególnie istotne u dzieci, które doświadczyły zdarzenia traumatycznego. Należy mieć jednocześnie na uwadze, iż typowy w takiej sytuacji może być opór i niechęć mówienia o traumatycznym doświadczeniu. W związku z tym u dzieci często obserwuje się reakcje mające charakter unikający, takie jak milczenie, próba zmiany tematu rozmowy, obniżenie nastroju, niepokój. Powinniśmy rozumieć, że dziecko poprzez reakcje unikowe próbuje chronić siebie przed powrotem do bolesnych doświadczeń. Takie zachowanie bywa często skutkiem wysokiego poziomu stresu i traumatyzacji, co uniemożliwia wchodzenie w prawidłowe relacje. Dzieci przeżywające traumę często zamykają się w sobie, mają trudności z nawiązywaniem kontaktu z obcym, dorosłym człowiekiem i mogą zachowywać się w trudny do zrozumienia sposób, natomiast opór przed rozmową może też wynikać z osobistych cech, temperamentu, konstrukcji psychicznej.

Dlatego tak ważna jest czułość i empatia, zrozumienie, otwartość, wczuwanie się w sytuację dziecka. Należy pozwolić dziecku nawiązywać kontakt na takim poziomie, na jakim ono samo zdecyduje oraz okazywać mu cierpliwość, ponieważ potrzeba czasu, aby dziecko zaadaptowało się do nowych warunków. Trudnym zadaniem, przed którym stanie dziecko w

¹² M. Lis – Turlejska, *Stres traumatyczny: Występowanie, następstwa, terapia*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.

¹³ P. Długosz, L. Kryvachuk, D. Izdebska-Długosz, *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022.

¹⁴ <https://www.vaticannews.va/pl/swiat/news/2022-11/matki-i-dzieci-ofiarami-wojny.html>, 13.02.2023.

¹⁵ M. Lis – Turlejska, *Stres traumatyczny: Występowanie, następstwa, terapia*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.

¹⁶ J.A. Cohen, A. P. Mannarino, E. Deblinger, *Terapia traumy i traumatycznej żałoby u dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.

sytuacji traumy, będzie próba zrozumienia tego, co się wydarzyło, czemu służy rozmowa o przeżywanych uczuciach i emocjach. Nie będzie to z całą pewnością łatwe, ponieważ wymaga kompetencji, których na tym etapie rozwojowym dziecko może jeszcze nie posiadać. Pomagając dziecku po traumie, należy zapewnić mu maksimum bezpieczeństwa, stworzyć możliwość rozwijania pozytywnych relacji z innymi oraz wspierać je w lepszym rozumieniu i radzeniu sobie z emocjami poprzez metody ich regulacji za pomocą technik relaksacyjnych w szkole, przedszkolu i świetlicy.¹⁷

Dzieci z Ukrainy znajdują się w kryzysie, nawet jeżeli już od dłuższego czasu przebywają i uczą się w Polsce. Z doświadczeń pedagogów i psychologów pracujących z dziećmi wynika, że szczególnie małe dzieci nie do końca rozumieją, co się wokół nich dzieje, dlatego musiały opuścić swoich bliskich. Istnieje wiele metod terapeutycznych, które wspierają proces adaptacji oraz pomagają zmierzyć się z nową rzeczywistością po przeżytej traumie. Niezwykle skuteczną metodą jest bajkoterapia. Pojęcie bajkoterapii wykształciło się w ramach biblioterapii, która obejmuje działania opierające się na wykorzystaniu wybranych materiałów czytelniczych wspierających proces regulacji systemu nerwowego człowieka.¹⁸ Bajkoterapia będąca formą pomocy profilaktycznej i terapeutycznej skierowana jest przede wszystkim do dzieci znajdujących się w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Polega na zapoznaniu małego odbiorcy ze specjalnie w tym celu stworzonym utworem literackim, który ze względu na swe szczególne cechy posiada działanie terapeutyczne. Bajkoterapia przede wszystkim pełni funkcję terapeutyczną, edukacyjną, wychowawczą, relaksacyjną, socjalizacyjną, sprzyjając jednocześnie rozwojowi kreatywności i zdolności lingwistycznych. Bajki terapeutyczne odwołują się do psychodynamicznych lub poznawczo-behawioralnych teorii dotyczących rozwoju osobowości.¹⁹

Biorąc pod uwagę fakt, iż bajkoterapia oswaja z zagrożeniami i pomaga uwolnić się od przykrych doświadczeń, oddziałuje niezwykle korzystnie na rozwój i kształtowanie się osobowości dziecka. Dzięki bajce dziecko poznaje nowe sposoby myślenia i metody działania, przyswaja sobie pozytywne, społecznie akceptowane wzorce zachowań, łatwiej radzi sobie z emocjami, śledząc losy bohaterów nabywa umiejętności pokonywania trudności i osiągania celów. Dzięki szczęśliwemu zakończeniu, jakie zawiera bajka terapeutyczna, dziecko jest w naturalny sposób motywowane do działania, co ułatwia mu pełnienie funkcji w realnym świecie.

Rola szkoły w procesie adaptacji i asymilacji dzieci z Ukrainy

Dzieci w wieku szkolnym (w wieku 7–18 lat) przybywające z Ukrainy otrzymują możliwość edukacji na takich samych warunkach, jak ich polscy rówieśnicy. Przyjęcie dzieci z Ukrainy do polskich placówek oświatowych jest możliwe w ciągu całego roku szkolnego, bez względu na podstawę pobytu na terenie Polski. Praktykuje się tworzenie oddziałów adaptacyjnych, które mają na celu złagodzenie szoku związanego z przejściem w tryb nauki w obcym miejscu i w obcym języku.²⁰ Podczas zajęć adaptacyjnych dzieci poznają zarówno swoje najbliższe otoczenie, oswajają się z nową sytuacją, pokonują barierę językową, jak również wzmacniają poczucie bezpieczeństwa, co działa terapeutycznie i jest szczególnie ważne biorąc pod uwagę traumatyczne doświadczenie związane z wojną. Warto zadbać, aby u dzieci z Ukrainy proces wdrażania do nowych obowiązków szkolnych przebiegał w swoim indywidualnym tempie i w poczuciu własnej sprawczości. Ocenie powinien podlegać proces wykonania pracy, wysiłek i zaangażowanie dziecka, a nie efekt końcowy. W razie potrzeby warto wydłużyć czas przeznaczony na realizację zakresu podstawy programowej.²¹

Etapy adaptacji i formy wsparcia

Przyjmując do szkół uczniów z Ukrainy, pomocne byłoby przede wszystkim zapewnienie im odpowiednich warunków nauki, co może wiązać się z koniecznością przyjęcia nowych rozwiązań organizacyjnych i podjęcie dodatkowych działań opiekuńczo-wychowawczych związanych z udzielaniem pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Najważniejszym celem tej pomocy jest jak najszybsze umożliwienie dzieciom aktywnego udziału w zajęciach. Należy pamiętać, iż uczniowie z Ukrainy, podobnie jak wszyscy pozostali mogą prezentować inne (indywidualne) tempo i dynamikę rozwoju, zróżnicowane umiejętności oraz predyspozycje osobowe. Na to wszystko mogą się nakładać trudności ze zrozumieniem treści edukacyjnych przekazywanych w języku polskim, co może powodować zniechęcenie, frustrację, która o ile będzie utrzymywać się przez dłuższy czas, może wywołać apatię i spadek motywacji do nauki. Przy tej okazji mogą również pojawić się problemy natury emocjonalnej związane z doświadczeniem wojny i wymuszonej emigracji. Mogą ujawniać się bardzo zróżnicowane, nawet skrajne reakcje, od wycofania, płaczliwości, apatii, po rozdrażnienie, napady złości, agresję.²²

Biorąc pod uwagę włączenie uczniów z Ukrainy do edukacji w polskiej szkole istotnym byłoby odpowiednie przygotowanie do tego procesu zarówno wychowawcy i nauczycieli, jak również uczniów. Integrację z dziećmi przybywającymi z Ukrainy można podzielić na cztery odrębne etapy. Najważniejszy jest etap drugi, który dotyczy integracji nowego ucznia biorąc pod uwagę jego relacje ze wspólnotą klasową. Integracja stanowi jednocześnie

¹⁷ N. Ogińska-Bulik, *Objawy stresu pourazowego a potraumatyczny wzrost u młodzieży — ofiar wypadków drogowych*, „Psychiatria”, 11(1), 2014.

¹⁸ I. Borecka, I. (red.), *Biblioterapeuta w poszukiwaniu tożsamości zawodowej*, Wydawnictwo Silesia, Wrocław 1997.

¹⁹ M. Molicka, *Biblioterapia i bajkoterapia. Rola literatury w procesie rozumienia świata społecznego i siebie*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2011.

²⁰ P. Długosz, L. Kryvachuk, D. Izdebska-Długosz, *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022.

²¹ <https://publicystyka.ngo.pl/wojna-w-ukrainie-gdy-uchodzca-jest-dziecko>, 9.02.2023

²² N. Ogińska-Bulik, *Objawy stresu pourazowego a potraumatyczny wzrost u młodzieży — ofiar wypadków drogowych*, „Psychiatria”, 11(1), 2014.

najważniejszy etap, ponieważ nawiązanie przyjaznych relacji z rówieśnikami i przynależność do grupy pobudza energię oraz wyzwala naturalny potencjał, który służy uczniowi w osiągnięciu sukcesów edukacyjnych. Podniesienie poczucia własnej wartości oraz wiara we własne siły i możliwości, dodatkowo motywuje do aktywności podczas realizacji procesu nauczania.

Etap 1 obejmuje zapoznanie się z uczniem, jego sytuacją rodzinną oraz kulturą. Nauczyciel poznaje zainteresowania i uzdolnienia ucznia, które może wykorzystać, aby wzmocnić jego pozycję w klasie. Ważne jest, aby wychowawca dysponował podstawową wiedzą na temat ukraińskiej kultury. Kultura polska i ukraińska wykazuje wiele podobieństw biorąc pod uwagę wspólne, słowiańskie korzenie, tym niemniej istnieje także wiele różnic, o których warto pamiętać. W procesie integracji warto skoncentrować się przede wszystkim na podobieństwach. Istotne jest również z jakiej części Ukrainy pochodzi uczeń. Emigranci z zachodniej części kraju mają większe szanse na przyswojenie języka polskiego w szybszym tempie. W zachodniej Ukrainie używa się dialektu, który zawiera szereg polskich odpowiedników. Biorąc pod uwagę języki słowiańskie, język ukraiński najbardziej (w 70%) jest podobny do polskiego. W przypadku dzieci ze środkowej i wschodniej, południowej i północnej Ukrainy, które nie mają styczności z kulturą i językiem polskim proces kształcenia i adaptacji może przebiegać wolniej.²³

Etap 2 obejmuje integrację ucznia z Ukrainą ze wspólnotą klasową i stanowi zarazem najważniejszą i najtrudniejszą część pracy nauczyciela. Harmonijnie przebiegająca integracja zapewni nowemu uczniowi bezpieczeństwo, dzięki czemu będzie osiągał lepsze wyniki w nauce ze względu na przyjazną atmosferę w klasie i wsparcie rówieśników. Dlatego bardzo ważne jest odpowiednie przygotowanie klasy na przyjęcie nowego ucznia. Podczas lekcji wychowawczej nauczyciel wprowadzić uczniów w temat tolerancji oraz gościnności, która cechuje oba nasze narody.²⁴ Warto wspomnieć również o organizacji Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej w 2012 roku, której gospodarzami były Polska i Ukraina, biorąc pod uwagę towarzyszące temu ogromne emocje i huczny finał w Kijowie. Organizacja Euro okazała się ogromnym sukcesem branży turystycznej i znacznie przyczyniła się do rozwoju infrastruktury drogowej i sportowej w obu krajach, stanowiąc jednocześnie doskonały przykład harmonijnej współpracy polsko – ukraińskiej. Podczas zajęć wspierających proces adaptacji i integracji warto także stworzyć uczniom przestrzeń do dyskusji. Nauczyciel może zaproponować serdeczne powitanie nowego ucznia proponując dzieciom, aby nauczyły się paru słów w języku ukraińskim (cześć – przywit, dziękuję – dziakuju, jak się czujesz - jak siebie poczuwasz). Dodatkowo może także poprosić jednego z uczniów o wsparcie przydzielając mu jako zadanie oprowadzenie nowego kolegi po szkole.²⁵

Etap 3. Uczeń posługujący się innym językiem wymaga indywidualnego podejścia nauczycieli, ponieważ może potrzebować czasu na naukę języka polskiego. Natomiast należy zwracać uwagę na inne zdolności, jakie dziecko prezentuje, podkreślać je i doceniać motywując w ten sposób do nauki. Nauczyciele mogą jednocześnie zapoznać się z realizowanym dotychczas przez ucznia programem podczas spotkania z rodzicami. Pomoże to dostosować wymagania edukacyjne do indywidualnych. W celu przyspieszenia procesu adaptacji warto, aby nauczyciel kierował się następującymi zasadami:

- przygotowywał krótkie, syntetyczne streszczenia lektur szkolnych i innych tekstów, aby za każdym razem dostosować je do poziomu znajomości języka polskiego ucznia z Ukrainy;
- wprowadził na gruncie klasowym system komunikacji bez przemocy NVC (ang. Nonviolent Communication), którego twórcą był Marshall Rosenberg;
- wzmocniał werbalny odpowiedź ucznia, nawet krótką i jednowyrazową;
- w wypowiedzi pisemnej oceniał przede wszystkim komunikatywność, natomiast dopuszczał pojawianie się błędów językowych, co jest naturalne na początkowym etapie nauczania;
- stosował język instrukcji, który polega na przekazywaniu krótkich, prostych, jasnych komunikatów oraz pytań typu: kiedy i gdzie rozgrywa się akcja utworu? Kto jest głównym bohaterem i jaki on jest?;
- zachęcał ucznia do zadawania pytań pomocniczych i cierpliwie na nie odpowiadał;
- nie przywiązywał nadmiernej wagi do poprawności językowej w wypowiedzi ucznia, ponieważ ustawiczne poprawianie stanie się przyczyną stresu, powodując w efekcie blokadę komunikacyjną pomiędzy nauczycielem, a uczniem, która będzie bardzo trudna do przezwyciężenia;
- angażował wszystkich uczniów w pomoc koleżeńską po lekcjach oraz podczas zajęć świetlicowych, co w znacznej mierze służy integracji.²⁶

²³ P. Długosz, L. Kryvachuk, D. Izdebska-Długosz, *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022.

²⁴ J. Konieczna, *Polska-Ukraina. Wzajemny wizerunek*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2001.

²⁵ P. Długosz, L. Kryvachuk, D. Izdebska-Długosz, *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022.

²⁶ M. Czech, *Mniejszość ukraińska w Polsce*, „Więź”, 1991, 11-12.

W sytuacji, gdy szkoła zapewni uczniowi tłumacza, asystenta lub nauczyciela wspomagającego posługującego jego językiem ojczystym, proces adaptacji i wdrażania będzie przebiegał znacznie efektywniej, aniżeli w przypadku braku takiego wsparcia.

Nauczyciele poszczególnych przedmiotów mogą także korzystać z pomocy tłumacza lub nauczyciela wspierającego proces edukacji dzieci z Ukrainy w przygotowywaniu się do lekcji mających charakter wyrównawczy, które odbywają się pod koniec każdego semestru. Mogą jednocześnie dostosować swoje wymagania w taki sposób, aby nieznanostwo języka stanowiła jak najmniejszą barierę w procesie edukacji.²⁷

Etap 4 dotyczy współpracy nauczycieli z rodzicami ucznia z Ukrainy. Należy podkreślić, iż istotną rolę w edukacji każdego ucznia pełni ścisła współpraca z jego rodziną. Stanowi ona bowiem naturalne wsparcie dla dziecka, które znajduje się w całkiem nowej dla niego sytuacji. Dziecko dzieli się z nimi zmartwieniami, refleksjami na temat nowej szkoły, opowiada o relacjach z rówieśnikami w tym samym języku. Dlatego bardzo często właśnie od rodziców nauczyciel dowiaduje się, jak uczeń czuje się w nowym środowisku, natomiast, w sytuacji, gdy dzieje się coś niepokojącego – może odpowiednio wcześniej zareagować.²⁸

Podsumowanie

Reasumując kwestie poruszone w niniejszym artykule należy stwierdzić, iż biorąc pod uwagę trwające nadal działania wojenne problem emigracji jest aktualny. Spośród 519 tysięcy dzieci z Ukrainy, które mieszkają obecnie w Polsce, więcej aniżeli połowa rozpoczęła naukę w polskich szkołach. Oznacza to konieczność zapewnienia im odpowiednich warunków nauki i podjęcie działań związanych z udzielaniem pomocy psychologiczno-pedagogicznej.

Powołując się na psychologa i kulturoznawcę w osobie Johna Berry'ego należy wymienić cztery modele dotyczące „wejścia” emigrantów w społeczeństwo kraju przyjmującego, czyli asymilację, integrację, separację i marginalizację.

Kluczowa w tym procesie jest adaptacja oraz integracja. Osoba mająca doświadczenie traumy adaptuje się do nowego środowiska bazując w początkowym okresie na obserwacji, a następnie po oswojeniu się pomału zaczyna wchodzić w nowe środowisko, czyli inaczej mówiąc - integrować. Oznacza to, iż na tym pierwszym etapie warto zapewnić takiej osobie bezpieczną dla niej przestrzeń, natomiast dopiero w dalszej kolejności podejmować próby włączenia w nowe środowisko.

Ważnym elementem wspierającym ten proces jest zainteresowanie otoczenia kulturą i doświadczeniem osoby doświadczającej przymusowej emigracji. Opiswane podejście ma na celu budowanie dobrostanu emigranta. Ogromne znaczenie odgrywa semantyka - komunikaty, które wysyłamy mogą wspierać proces adaptacji poprzez utwierdzenie osób, że są one akceptowane i mile widziane w kraju przyjmującym.

Asymilacja przymusowa nie powinna mieć miejsca, ponieważ tworzy negatywną reprezentację świata zewnętrznego.

Asymilacja powinna wynikać wyłącznie z własnych przekonań i autentycznych wewnętrznych potrzeb i nie jest tożsama z rezygnacją z własnego zaplecza kulturowego. Należy również mieć na uwadze, że brak asymilacji nie wyklucza pomyślnej integracji społecznej.

Bibliografia

1. Cohen J.A., Mannarino A. P., Deblinger E., *Terapia traumy i traumatycznej żaloby u dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011,
2. Czech M., *Mniejszość ukraińska w Polsce*, „Więź”, 1991,
3. Borecka, I. (red.), *Biblioterapeuta w poszukiwaniu tożsamości zawodowej*, Wydawnictwo Silesia, Wrocław 1997,
4. Długosz P., Kryvachuk L., Izdebska-Długosz D., *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*, Wydawnictwo Academicon, Lublin 2022,
5. Fiszer J., Fiszer M., *Wojna w Ukrainie*, Wydawnictwo Polityka, Warszawa 2022,
6. Freud Z., Breuer J., *Studia nad histerię*, Wydawnictwo KR, Warszawa 2008,
7. Konieczna J., *Polska-Ukraina. Wzajemny wizerunek*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2001,
8. Lis – Turlejska M., *Traumatyczne zdarzenia i ich skutki psychiczne*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2005,
9. Lis – Turlejska M., *Stres traumatyczny: Występowanie, następstwa, terapia*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002,
10. Molicka M., *Biblioterapia i bajkoterapia. Rola literatury w procesie rozumienia świata społecznego i siebie*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2011,
11. Monitor Deloitte, *Uchodźcy z Ukrainy w Polsce Wyzwania i potencjał integracji*, Październik 2022,
12. Ogińska-Bulik N., *Objawy stresu pourazowego a potraumatyczny wzrost u młodzieży — ofiar wypadków drogowych*, „Psychiatria”, 11(1), 2014,

²⁷ <https://epedagogika.pl/top-tematy/uczen-z-ukrainy-etapy-adaptacji-i-formy-wsparcia-oferowane-przez-wychowawce-4004.html>, 8.02.2023

²⁸ <https://www.portaloswiatowy.pl/top-tematy/jakie-wsparcie-psychologicznopedagogiczne-zapewnic-uczniom-z-ukrainy-21619.html>, 8.02.2023

13. Sobczak M. G., *Krym jako przedmiot sporu ukraińsko – rosyjskiego*, Wydawnictwo Naukowe Silva Rerum, Poznań 2016,
14. Żółciak T., Osiecki G., *7 procent dzieci i młodzieży w Polsce pochodzi z Ukrainy. Demograficzny portret uchodźców*, Dziennik Gazeta Prawna 2022.
15. <https://epedagogika.pl/top-tematy/uczen-z-ukrainy-etapy-adaptacji-i-formy-wsparcia-oferowane-przez-wychowawce-4004.html>, 8.02.2023
16. <https://www.portaloswiatowy.pl/top-tematy/jakie-wsparcie-psychologicznopedagogiczne-zapewnic-uczniom-z-ukrainy-21619.html>, 8.02.2023
17. <https://www.unhcr.org/pl/>, 12.02.2023
18. <https://instytutsprawobywatelskich.pl/zmiany-demograficzne-jak-wojna-w-ukrainie-wplywa-na-demografie-polski/>, 9.02.2023
19. <https://www.vaticannews.va/pl/swiat/news/2022-11/matki-i-dzieci-ofiarami-wojny.html>, 13.02.2023.
20. <https://publicystyka.ngo.pl/wojna-w-ukrainie-gdy-uchodzca-jest-dziecko>, 9.02.2023